

1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR-DƏN DEPORTASIYASI: İCRA MEXANİZMLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Aytən MƏHƏRRƏMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: ayten.meherremova.84@mail.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
03.08.2026

Nəşr edilmə tarixi:
28.09.2026

AÇAR SÖZLƏR:

Azərbaycan SSR,
Ermənistan SSR,
SSR Nazirlər Soveti,
deprtasiya, köçürülən
əhali, məskunlaşmaq

XÜLASƏ

Tədqiqat işində Ermənistan SSR ərazisindən 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiyasının icra prosesi mötəbər mənbələr əsasında tədqiq olunmuşdur. Deportasiyanı həyata keçirmək üçün SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarlarında göstərilən könüllülük məsələsi “parad şinel” səciyyəsi daşımış, gerçəklikdə isə ən kobud formada məcburetmə metodlarından istifadə edilmişdir. Məqalədə Ermənistan SSR ərazisindən zorla çıxarılan azərbaycanlı əhəlinin səhv olaraq Azərbaycanın əsasın isti aran rayonlarında yerləşdirilməsi, onların qarşılaşdığı ağır sosial-iqtisadi durum və dədə-baba torpaqlarına qayıdış cəhdləri tədqiq edilir. Azərbaycanlı əhəlinin deportasiyası ilə yanaşı həmin ərazilərdəki tarixi toponim və hidronimlərin də dəyişdirilməsi etnik təmizləmə səciyyəsi olmaqla türk izinin silinməsi məqsədini daşımışdır.

GİRİŞ

İ.Stalin başda olmaqla həmin dövr sovet rəhbərliyinin və yaradılmış siyasi sistemin mahiyyətindən irəli gələrək rəsmi Moskva tərəfindən zorakı üsullarla reallaşdırılan tədbirlər guya müttəfiq respublikaların öz istək və xahişlərindən irəli gələn məsələ kimi təqdim olunurdu. Bu tərz yanaşmalar sırf bolşevik təfəkkürünün məhsulu idi. Bu və ya digər formada sonrakı onilliklərdə də belə tendensiyalar müşahidə edilmişdir. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən köçürülməsi haqqında 23 dekabr 1947-ci il qərarından öncə 3 dekabr 1947-ci ildə M.C.Bağırov və Q.Arutinov İ.Stalinə məktub ünvanlamışdır. Sənədin üzərində imzaların olmaması belə əsaslandırır ki, həmin dövrdə məktubların sürətlərinin üzərində imza qoyulmurdu. Sovet dövrü tarixinin mühüm tədqiqatçılarından hesab edilən tarixçi alim Eldar İsmayılov “Власть и Народ (1945-1953)” adlı əsərində qeyd edir ki, həmin vaxt Azərbaycan K (b) P-nin II katibi olan M.H.Seyidov xatirələrində qeyd edirdi ki, M.C.Bağırov 1947-ci ilin noyabr ayında səhhətində yaranmış problemlərlə əlaqədar olaraq Şimali Qafqazda kurort şəhəri olan Yesuntikiyə müalicə olunmaq üçün 4 ay yarım məzuniyyətə göndərilmişdir (Исмаилов, 2003). Siyasi Büronun yeni açılmış arxiv sənədlərindən məlum olur ki, adıçəkilən məktubun İ.Stalinə göndərilməsindən 11 gün sonra 1947-ci il dekabrın 14-də M.C.Bağırov məzuniyyətə göndərilmişdir. İmza ilə bağlı məsələnin üzərində xüsusi dayanmağımızın məqsədi onunla əlaqədardır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1945-ci ildə Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR-nin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına qarşı sərt mövqeyini bildirən M.C.Bağırovun bu məsələyə belə asan razılıq verməsi müəyyən suallar yaradır. Tam olaraq təsdiqini tapmayan mülahizələrə görə Ermənistan SSR-dən deportasiya edilən azərbaycanlıların Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana göndərilməsi planlaşdırıldığından M.C.Bağırovun onların Azərbaycana köçürülməsi ilə razılaşmışdır. SSRİ rəhbərliyi Azərbaycanın bu məsələdə razılığa gəlməsi üçün Siyasi Bürodə Azərbaycan K(b)P MK-nın fəaliyyətinin yoxlanılması məsələsi müzakirə etməklə, bununla təzyiq vasitəsinə işə salmışdır.

3 dekabr 1947-ci ildə İ.Stalinə göndərilən həmin məktubda göstərilirdi ki, son bir-neçə ildə hər iki respublikada təsərrüfatla bağlı mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Hər iki respublika rəhbəri fikir mübadiləsi apardıqdan sonra qarşılıqlı razılıq əsasında sizə müraciət etmək qərarına gəlmişdir. Məktubun giriş hissəisindən aydın olur ki, mətn tam olaraq Kremlin diktəsi ilə yazılmışdır. Zamanında və sonrakı illərdə məsuliyyətin Azərbaycan və Ermənistan rəhbərliyinin üzərinə atılması, eləcə də “onların təşəbbüsü ilə və heç bir məcburetməyə yol vermədən” köçürmənin həyata keçirilməsi

məktubda “əsaslandırılmağa” çalışılmışdır. Belə metodlar totalitar cəmiyyətlər üçün xarakterik haldır. Giriş hissəsinin ardından Azərbaycan SSR-də Mingəçevir sisteminin qurulması (Mingəçevir SES nəzərdə tutulur-A.Məhərrəmov) və bununla əlaqədar olaraq suvarılan geniş torpaq sahələrinin yaranması, pambıq əkinini üzrə ixtisaslaşmış rayonlarda işçi qüvvəsinin qıtlığı və məhsuldarlığın yüksəldilməsi ehtiyacı Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığında əməkçi qüvvənin sayının artırılmasını zəruri etdiyi qeyd olunurdu (Nəcəfov, 2006).

Bu qısa “əsaslandırmadan” sonra göstərilirdi ki, Ermənistan SSR ərazisində yaşayan 130 min azərbaycanlının köçürülməsi ilə problem həllini tapmış olardı. Məsələnin əsl mahiyyətinin ört-basdır edilməsinə baxmayaraq növbəti sətirdə qeyd olunurdu ki, köçürülən azərbaycanlı əhəlinin evləri və torpaq sahələri məskunlaşmaq üçün reapatiant ermənilərə verilsin. Əslində deportasiyanın mahiyyəti burada böyük ölçüdə açılmış olurdu. Məktubun sonunda köçürülmə prosesinin həyata keçirilməsi üçün lazımi olan şərtlərin işlənilib hazırlanması üçün Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrindən ibarət birgə komissiyanın yaradılması, xərclərin isə ittifaq büdcəsi hesabına qarşılanması xahiş olunurdu. Halbu ki, sonrakı proseslərdə köçürülmə xərcləri tamamilə Azərbaycan respublikasının üzərinə qoyulmuşdur.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın mənbə bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlərin Mərkəzi Dövlət Arxivi (AR SPİHMDA) və Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlərin Arxivi (ARDSPİHA) fondlarından əldə edilmiş arxiv sənədləri təşkil edir. Tədqiqatda həmçinin SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin müvafiq qərar və sərəncamları, rəsmi məktublar, teleqramlar və arayışlar əsas ilkin mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, 2013-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş "Депортация азербайджанцев из Армянской ССР (1948–1953 гг.). Сборник документов" adlı sənədlər toplusundan geniş istifadə edilmişdir. İkinci mənbə qrupunu Eldar İsmayilov, Bilal Nəcəfov, Cəmil Həsəni, İsmayıl Niftəliyev, Ləman Həsənova və Əkbər Qurbanlı kimi tədqiqatçıların monoqrafiya və elmi məqalələri təşkil etmişdir. Tədqiqat prosesində tarixilik prinsipinə əsaslanan tarixi-müqayisəli və problemlə xronoloji metodlardan istifadə olunmuşdur ki, bu da deportasiya prosesinin mərhələlər üzrə (1948–1950 və 1951–1953-cü illər) təhlilinə imkan vermişdir. Arxiv sənədlərinin təhlilində mənbəşünaslıq tənqidi metodundan istifadə edilərək, rəsmi sənədlərdə əks olunan "könüllülük" prinsipi ilə real tarixi faktlar müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Cəmiyyət göstəricilərinin (köçürülən ailə və əhali sayı) təhlili zamanı statistik məlumatların müxtəlif mənbələr üzrə tutuşdurulması metodundan da istifadə olunmuşdur. Bu kompleks metodoloji yanaşma deportasiyanın həm rəsmi əsaslandırılması, həm də real icra mexanizmi arasındakı ziddiyyətlərin obyektiv şəkildə aşkarlanmasına imkan yaratmışdır.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Müharibədən sonrakı illərdə SSRİ-nin bütün respublikalarında sənaye-tikinti və quruculuq prosesi geniş vüsət almışdır. Təbii ki, böyük tikinti quruculuq işləri çox sayda işçi qüvvəsinə-xüsusilə də ixtisaslı fəhlələrə ehtiyacı artırmışdır. O cümlədən, Azərbaycanda da Mingəçevir SES, Sumqayıt boru-prokat zavodu, Daşkəsən mədən filiz saflaşdırılması, Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi, Azneftin tikinti sənayesi üçün ixtisaslı fəhlə kadrlarına ehtiyac duyulurdu. Xatırlasaq ki, Azərbaycan SSR-dən 700 min civarında insan müharibədə iştirak etmişdir və onların təxminən yarısı ya həlak olmuş ya da əmək qabiliyyətini itirmişdi. Buna görə də ixtisaslı fəhlə kadrlarına ehtiyacın yaranması təbii idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.C.Bağırov 80-85 min civarında ixtisaslı fəhləyə ehtiyac olduğunu sovet rəhbərliyinə bildirmiş və bunun da Cənubi Azərbaycandan gələn işçilər hesabına ödənilməsinə istəyirdi (AR SPİHMDA f.1, siy.89, iş.120, v.77-78; Həsəni, 2005). 1947-ci il dekabr ayının 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 №-li qərarı ilə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlı kolxozçu və eləcə də digərsahənin nümayəndələrinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında qərarı qəbul edildi. Qərarın üzərində SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.Stalin və həmin orqanın İşlər İdarəsinin rəisi olan Y.Çadayevin imzaları vardır. Qərarın I bəndində

göstərilirdi ki, 1948-1953-cü illərdə 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali könüllülük əsasında Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Həmin bənddə köçürülmə işinin mərhələli şəkildə yəni, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi planlaşdırılırdı. II bənddə Ermənistan SSR-nin köçürülmə prosesi ilə bağlı öhdəlikləri müəyyən edilsə də, praktik olaraq onların böyük əksəriyyəti həyata keçirilmədi. Məsələn, sözügedən bənddə köçürülən əhaliyə dövlət tərəfindən güzəştlərin edilməsi və bütün mülkiyyətinin köçürülməsinə lazımı şəraitin yaradılması nəzərdə tutulsa da bunun praktik olaraq az bir qismi reallaşmış oldu. IV bənddə isə hökumət tərəfindən edilməsi nəzərdə tutulan konkret güzəştlər göstərilirdi. Həmin güzəştlərin-köçürülən mülkiyyətin dövlət hesabına daşınması, köçən hər bir ailə başçısına 1000 manat, ailənin hər bir üzvünə isə 300 manat həcmində birdəfəlik yardım edilməsindən ibarət olduğu bildirilirdi (ARDSPİHA, f. 1, siy. 222, iş 48, v.15). Digər güzəşt isə VI bənddə əksini tapmışdır. Burada göstərilirdi ki, köçən hər bir ailənin evi və həyatıyanı sahəsinin inşası üçün 10 il müddətinə qaytarılmaq şərtilə 20 min manat kredit verilsin. Bundan əlavə maldarlıq təsərrüfatının qurulması üçün ehtiyacı olan ailələrə əlavə 5 il müddətinə qaytarılmaq şərtilə 3 min manat kredit ayrılması nəzərdə tutulurdu (Nəcəfov, 2006). VII bənddə Ermənistan SSR Yollar Nazirliyinə tapşırılırdı ki, xüsusi hazırlanmış, dizenfeksiya olunmuş vaqonlarda əhalinin köçürülməsini təşkil etsin. Gerçəklikdə isə heç bir təhcizəti olmayan, adi sanitar qaydalara əməl edilməyən, yük vaqonlarında mal-qara ilə birlikdə azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi həyata keçirilmişdir. VIII bənddə həm köçürülən yerdə, həm də gəlidiyi ərazidə və yol boyu azərbaycanlı əhaliyə tibbi xidmətin göstərilməsi nəzərdə tutulsa da, gerçəklikdə vəziyyət tamamilə başqa idi. Həmin vaxt Əli Bayramlı (indiki Şirvan), Jdanov (indiki Beyləqan), Puşkin (indiki Biləsuvar) rayonlarında köçüb gələnələr arasında malarıya və traxoma kimi yolxucu xəstəliklər tüğyan edirdi. Qərarın maraq doğuran məqamlarından biri IX bənddə qeyd olunurdu. Deportasiyaya məruz qalan xalq kimi Azərbaycan dövlətinə kompensasiya ödənilməli və məcburi qaydada həyata keçirilən köçün bütün maliyyə məsələləri köçürməni həyata keçirən tərəf qarşılamaı olduğu halda, IX bənddə bütün maliyyə məsələlərinin Azərbaycan hökuməti tərəfindən ödəniləcəyi göstərilirdi. Bu isə özlüyündə sovet rəhbərliyinin məsələyə sanki qatı düşməni mövqeyindən yanaşdığını göstərirdi. XI bənddə isə Ermənistan SSR ərazisindən zorla köçürülən azərbaycanlıların ev və həyatıyanı sahələrində xaricdən gətirilən ermənilər yerləşdirilməsi qeyd olunurdu (Nəcəfov, 2006). Qərar Azərbaycan və Ermənistan respublikaları üçün mühüm əhəmiyyətli hadisə olduğundan və geniş əhali kütləsini lazımi şəkildə maarifləndirilməsi üçün onun rəsmi mətbu orqanda dərc olunması vacib idi. Amma, Sovet rəhbərliyi qərarı məxfi qıf altında vermiş və geniş ictimaiyyətdən gizli saxlamışdır. Bu tip sənədlərin üzərində çıxış tarixi qoyulmalı olduğu halda adıçəkilən qərarla buna rast gəlinmir. Bundan əlavə geniş həcmə malik qərarın aydınlaşdırıcı preambula yaxud giriş hissəsi olması vacib idi ki, bunlar da sözügedən sənəddə yox idi. Qeyd olunan çatışmazlıqlar qərarın hərtərəfli və tam şəkildə işlənməməsini göstərir. Qərarın yarımçıq və tələm-tələsik verilməsinin nəticəsi idi ki, 1948-ci il mart ayının 10-da SSR Nazirlər Soveti köçürülmə tədbirləri haqqında 754 №-li yeni bir qərar verməyə məcbur oldu. Bu qərar daha çox köçürmə prosesinin təşkilati məsələlərinin həllinə yönəlmişdir. Adıçəkilən qərardan irəli gələrək köçürülən əhalinin yerləşdirilməsi və və sonrakı qarşıya çıxan problemləri həll etmək üçün 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsi təşkil edildi ki, ona da Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yüksək çinli nümayəndəsi Məmməd Cəfərov rəhbər təyin edildi (Niftaliyev, 2014).

Ermənistan SSR ərazisində köçürmə prosesini Azərbaycan SSR hökuməti ilə rabitəli şəkildə həyata keçirmək məqsədilə Yeravanda (əslində İrəvan) birbaşa köçürmə prosesi ilə bağlı olaraq Azərbaycan SSR hökumətinin nümayəndəliyi yaradıldı. Bu vəzifəyə həmin vaxt "Aztorq"un sədri olan Mürsəl Məmmədov təyin olundu. Azərbaycan SSR-də isə birbaşa köçürülmə prosesinə cavabdeh şəxs həmin vaxt Nazirlər Soveti sədrinin müavini olan Əzizbəyov idi. Xatırladaq ki, Ə.Əzizbəyov məşhur 26 Bakı Komissarının üzvü Məşədi Əzizbəyovun oğlu idi. AZ K(b)P MK Bürosunun 1948-ci il martın 19-da imzaladığı qərar ilə Ə. Əzizbəyova 10 gün müddətində köçürülmə prosesini reallaşdırılması üçün konkret tədbirlər planının işlənilib hökumətə təqdim edilməsi tapşırılmışdır (Niftaliyev, 2014).

Həmin ərafədə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev və Az K(b)P MK-nın kənd təsərrüfatı məsələləri üzrə məsul katibi Q.Seyidov köçürülmə ilə bağlı təşkilati məsələlərin həll edilməsi ilə əlaqədar olaraq Ermənistan SSR-yə səfər etmişdir. 1948-ci il 10 martda verilmiş qərarda həmçinin göstərilirdi ki, 17 noyabr 1937-ci ildə SSRİ XKS tərəfindən kəndli təsərrüfatlarının köçürülməsi haqqında qəbul edilmiş əsasnamədəki şərtlər köçürülən azərbaycanlı əhaliyə də şamil edilsin. Həmin qərarda olduğu kimi zorla köçürülmüş hər bir azərbaycanlıya xüsusi köçkün bileti verilmişdir (ARDA f 411, siy 9, iş 601,v.244-247)

Repressiyaların tüğyan etdiyi şəraitdə Mərkəzi Asiya, Qazaxıstan, Sibir və Uzaq Şərqə köçürülən ailələr üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlərin azərbaycanlı köçürülənlərə şamil edilməsi onun xarakterinin müəyyənəşdirilməsi üçün ən yaxşı meyar hesab oluna bilər.

Faktiki olaraq deportasiya olunan azərbaycanlıların Ermənistan SSR-nin hansı rayonlardan köçürülməsi planı hazırlanmalı idi. Köçürülmə məsələləri üzrə Azərbaycan SSR-nin Ermənistan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsi M.Məmmədovun 1948-ci il aprel ayının 12-də Azərbaycan hökumətinə yazdığı məktubda qeyd olunurdu ki, köçürülmənin 53 yaşayış məntəqəsindən həyata keçirilməsi planlaşdırılır. 1948-ci il may ayının 13-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin iclasında köçürülmə planı bir daha müzakirə edilərək, dəqiqləşdirmələr aparıldı (Niftaliyev, 2014).

Plana görə 1948-ci ildə paytaxt Yerevana aid Spandaryan və Stalin rayonlarından, həmçinin Basarkeçər, Vedibasar, Oktemberyan, Noyemberyan, Zəngibasar və ətraf ərazilərdən 2757 azərbaycanlı ailəsi köçürülməli idi. Qeyd olunan ailələrdə isə əhali sayı 12 min nəfərdən çox idi ki, bu da 1948-ci il üçün müəyyənəşdirilmiş 10 min nəfərdən daha çox idi. Köçürülmə planı elə tərtib edilmişdir ki, Ermənistan SSR-nin bütöv bir sıra rayonlarında 1 nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamalı idi (Niftaliyev, 2014). Köçürülmənin ilk aylarından etibarən aydın oldu ki, Kür-Araz ovalığındakı mövcud vəziyyət köçüb gələn azərbaycanlıları yerləşdirmək üçün yetərli olmayacaqdır. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il mayın 13-də verdiyi qərarla Bakı şəhər və onun tabeliyində olan rayonların bir qismində, həmçinin DQMV, Qazax, Şəmkir, Gədəbəy, Xanlar, Quba, Göyçay, Bərdə, Ağcabədi, Salyan rayonlarında köçüb gələn əhalinin məskunlaşdırılması üçün boş evlərin və münasib tikililərin müəyyənəşdirilməsi tapşırırdı. Köçürülən əhalinin yerləşdirilməsi məsələsində xüsusi diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, mümkün qədər çalışılırdı ki, Dağlıq Qarabağ ərazisində məskunlaşmaya icazə verilməsin. Hətta 1948-ci ildə 131 ailənin məskunlaşdığı Martuni (indiki Xocavənd) rayonundan sonrakı aylarda həmin əhali bu və ya digər səbəbdən çıxarılmışdır. İqlim baxımından olduqca münasib olan Dağlıq Qarabağ ərazisində köçüb gələnlərin məskunlaşması ermənilərin sonralı dövrdə separatçı hərəkatlərinin qarşısının alınması baxımından çox vacib və strateji əhəmiyyətli addım olardı. Görünür, sovet rəhbərliyi azərbaycanlı əhalinin DQMV-də mütləq və əzici üstünlüyə sahib olmasını özünün imperiya maraqlarına uyğun görmədiyindən buna imkan verməmişdir.

Kütləvi şəkildə köçürməni həyata keçirmək üçün əvvəlcədən hazırlıq işlərinin aparılması olduqca vacib məsələ idi. Zorla köçürülən əhalinin yerləşdirilməsi köçürmə prosesinə başlandığı halda hələ də açıq olaraq qalmaqda idi. İlk köç dalağasının gəlişindən sonra, 1948-ci il fevralın 2-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qərar verdi ki, Əli Bayramlı, Salyan, Saatlı, Sabirabad, Puşkin, Ağcabədi və Xıllı rayon icraiyyə komitələri öz ərazilərində əhali arasında geniş izahat işləri aparsın və gələn azərbaycanlıların yerləşdirilməsi üçün hazırlıq işlərinə başlanılsın.

Köçürülən əhali olduqca pis şəraitdə yaşamağa məcbur qalmışdır. Kiçik kənd evlərində 3 ailə bir yerdə yaşamalı olurdu. Hətta, tövlə, yarımqazma və təsərrüfat xarakterli tikililərdə köçürülən əhali yaşamağa məcbur qalmışdır. Ermənistan rəhbərliyi fürsətdən istifadə edib Azərbaycan-türk izini silməyə çalışırdılar. Azərbaycanlı əhali ilə yanaşı Yeravandakı Pedaqoji institutun Azərbaycan bölməsi və eləcə də yenə paytaxtda yerləşən Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu da köçürüldü. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il iyul ayının 1-də verdiyi qərarla Yeravandakı Pedaqoji institutun Azərbaycan bölməsi Azərbaycan Pedaqoji institutuna birləşdirildi. Pedaqoji texnikom isə Xanlar (indiki Göygöl) rayonuna köçürüldü (Niftaliyev, 2014). 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların ata-baba yurdlarından zorla köçürülmələri ilə paralel yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onların buradan izlərini silmək üçün məhz bilavasitə türklərlə bağlı olan toponim və hidronimlər də dəyişdirilməyə başlandı. Toponim və hidronimlərin dəyişdirilməsi deportasiyadan sonrakı dövərdə

də mərhələli şəkildə davam etdirilmişdir. Erməni siyasi və elm xadimləri azərbaycanlılara məxsus toponim və hidronimləri birbaşa erməni adları ilə əvəzləmədi. İzi itirmək üçün əvvəlcə onları rus adları ilə əvəzləyib, sonra erməni adları verirdilər. 1937-ci ilin represiyalarının “qanının qoxusu çəkilməmiş” köçürməyə qarşı etiraz edən azərbaycanlılar böyük cəsarət nümayiş etdirərək İ. Stalinə məktublar ünvanlayaraq zorla köçürülmənin ölkə konstitusiyasına zidd olduğunu bildirirdi (Сборник документов, 2013). Dövlətin birbaşa nəzarəti altında köçürülən azərbaycanlı əhalinin ilk dəstəsi 1948-ci ilin iyun ayında Azərbaycana gətirildi. 44 ailədən ibarət ilk dəstə Jdanov (indiki Beyləqan) rayonu ərazisində yerləşdirildi. Həmin ilin iyul ayının sonunda isə 59 vaqonda 101 ailə (təsərrüfat) mal-qaraları ilə birlikdə Azərbaycana gətirildi. Zorla köçürülən ailələrin yerləşdirilməsi böyük çətinlik yartdığından bəzən günlərlə ya gəldikləri vaqonlardan boşaldılmırdılar ya da açıq havada yaşamağa məhkum qalırdılar. Bu qədər çətinlik, əzab-əziyyət və çatışmazlıqlar olduğu halda sırf sovet idarə sisteminin məqsədi idi ki, yerli əhali əllərində çiçəklərlə zorla gələn köçkünləri qarşılamağa çıxardılır və hər iki tərəf “düşər olduqları bu vəziyyətə görə” “xalqlar atası dahi Stalinə” təşəkkür edirdilər. Köçürülən əhalinin əsasən Kür-Araz ovalığında yerləşdirilməsi məskunlaşma üçün ciddi problemlər yaratmış oldu. Bir müddət sonra yenidən ata-baba yurduna qayıdan azərbaycan əhalini sorğu-sual edərkən onların əksəriyyəti iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilmədiklərini və bir qisimlərinin isə həlak olduqlarını bildirmişdir. Kür-Araz ovalığında köçürülən azərbaycanlı əhalinin hamısının yerləşdirilməsinin mükünsüzlüyü və eləcə də iqlimin əlverişsiz olması Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyevin SSRİ Nazirlər Sovetinə 1948-ci ilin iyulun 5-də ünvanladığı məktubunda narazılıq formasında aydın şəkildə göstərilirdi (Сборник документов, 2013). Köçürülmələrlə bağlı əksər müraciətlər kimi bu da cavabsız qaldı. Azərbaycan SSR hökuməti reallığı nəzərə alaraq 1947-ci il 23 dekabrda verilmiş qərarla 1949-cu il üçün nəzərdə tutulmuş 40 min azərbaycanlının köçürülməsinin qeyri-mümkün olması ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat bildirmişdir. Real olaraq da Ermənistan SSR-nin dağlıq rayonlarından azərbaycanlı ailələrin köçürülməsi prosesi xeyli ləngimişdir ki, bunun da əsas səbəblərindən biri köçürülən əhalinin Kür-Araz ovalığında yaşaya bilməməsi idi. Buna baxmayaraq SSRİ hökuməti adından S. Çeremuşkin 1949-cu ilin sentyabrında T. Quliyevə göndərdiyi teleqramda qərarla göstərilən qədər əhalinin köçürülməsinin vacibliyi qeyd edilirdi (Сборник документов, 2013). Bütün zorakı vasitələrdən istifadə olunmasına baxmayaraq SSRİ və Ermənistan SSR rəhbərlərinin istədikləri sürətlə köçürməni həyata keçirmək mümkün olmadı. Köçürmə prosesində yaranmış ləngimənin aradan qaldırılması istəyindən irəli gələrək 1950-ci il sentyabrın 6-da SSR Nazirlər Soveti Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında yeni qərar qəbul etmiş oldu (Сборник документов, 2013).

Sovet rəhbərliyi nəyin bahasına olursa-olsun qərarla göstərilən 110 min azərbaycanlı əhalinin köçürülməsində israr edirdi. Köçürülmə prosesinin ləng getməsinə yerlərdə təşkilati işlərin düzgün qurulmaması, məskunlaşma üçün lazımi şəraitin olmaması, yerli rəhbərlərin məsuliyyətsizliyi ilə əlaqələndirilsə də, gerçəklikdə azərbaycanlı əhali öz doğma yurdlarını tərk etmək istəmirdi. Zorla köçürülüb gələnlər məqam düşdükcə geri qayıtmağa cəhd edirdi. Geri dönməyə nail olanların sayı xeyli artmışdır. S. Çeremuşkinin 1951-ci il mart ayının 14-ə olan məlumatlarından aydın olur ki, təqribən 1950-ci ildə köçüb gələnlərin təxminən 22%-dən çoxu geri qayıtmışdır (Сборник документов, 2013).

Geri qayıtmanın əsas səbəbi kimi ağır iqtisadi şərait, işlə təminatın olmaması, səhiyyə xidmətinin zəifliyi, evlə təmin olunmama göstərilərsə də, azərbaycanlıların öz doğma yurdlarını tərk etməməkdə ısrarlı olması fikrimizcə ən başlıca faktor idi. Köçürülən azərbaycanlı ailələrin geri dönmələri ilə bağlı Ermənistan rəhbərliyi ciddi narahatçılıq keçirməyə başlamışdır. Bununla bağlı həm SSRİ, həm də Azərbaycan SSR rəhbərliyinə ünvanlanan məktublarda narahatlıq bir daha dilə gətirilirdi. Hətta, Azərbaycan rəhbərliyindən geri qayıdan ailələrlə bağlı arayış tələb olunurdu. Məsələn, 1951-ci ilin iyun ayında Ermənistan SSR-yə ezam olunmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Ermənistan rəhbərliyinin qayıdan azərbaycanlı ailələrin sayı ilə bağlı göstərdiyi rəqəmlər həqiqəti əks etdirmir. Bununla yanaşı, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qeyd olunan narazılıqları nəzərə alaraq 1951-ci il iyul ayının 7-də məskunlaşma ərazilərini icazəsiz tərk edənlərin əvvəlki yerlərinə qaytarılması və onların kəndlərdə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi (Сборник документов, 2013).

Görülən inzibati tədbirlərə baxmayaraq geri qayldan əhalini tamamilə dayandırmaq mümkün olmadı. 1953-cü ilin oktyabr ayında Az SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Respublika Nazirlər Sovetinə göndərdiyi arayışda göstərilirdi ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycana 53 min nəfər köçürülmüşdür (Сборник документов, 2013).

Amma, fikrimizcə göstərilən bu rəqəm gerçəkliyi əks etdirmir. Qeyd etdiyimiz kimi köçüb gələnlərin bir hissəsi dövlətin nəzarətindən kənar gələrək məskunlaşmışdır ki, onlar da həmin statistikada yer almamışdır. İ.Stalinin ölümü, N.Xruşşovun hakimiyyətə gəlişi ilə sovet liberalizmi deyilən dönmə başladı və azərbaycanlıların da zorla köçürülməsi prosesi xeyli zəiflədi. Bununla belə 1988-ci ildə başlanan yeni deportasiya dalğasına qədər Ermənistan cəmiyyətində anti-türk əhval rühiyyəsinin davam etməsi və azərbaycanlıların hər sahədə sıxışdırılması kiçik miqyasda olsa da köçmə prosesini davamlı etmişdir.

Köçürülmə prosesi zorakı üsulla, heç bir könüllülük prinsipinə əməl edilmədən və adlarıçəkilən qərarlarda göstərilən imtiyaz və güzəştlərin praktik olaraq tətbiq edilməməsi köçürülən azərbaycanlı əhali arasında ciddi narazılıqlar yaratmışdır.

Köçürülmə prosesində Ermənistanın daha çox sərhədyanı ərazilərində yaşayan azərbaycanlılar bu prosesə məruz qaldılar. Deportasiya edilən azərbaycanlı əhalinin bir hissəsi köçürülmələrinin səbəbi kimi Türkiyə və İran ilə sərhəd bölgələrində yaşamalarını və SSRİ-nin ehtimal edilən hərbi müdaxiləsi zamanı onlara etimad göstərilməməsini səbəb kimi göstərirdilər. Krım tatarları, Məhsəti türkləri və Şimali Qafqaz xalqlarının deportasiyasının almanlarla əməkdaşlıqla əlaqələndirilməsini nəzərə alsaq, həmin insanların fikirlərini məntiqli olduğunu söyləmək olar.

Köçürülmə prosesinin qətiyyəən könüllülük prinsipinə əsaslanmadığı və azərbaycanlı əhalinin ata-baba torpaqlarını tərk etməməsi Ermənistan SSR Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən köçürülən azərbaycanlı əhalinin əhval-rühiyyəsi haqqında 3 may 1948-ci ildə tərtib edilən 11 səhifəlik arayışdan da tam olaraq görmək mümkündür. Açıq şəkildə azərbaycanlıların doğma yurdlarını tərk etmək istəmədikləri və yaxınlarının məzarları başında köçürülmələri üçün Allaha dua etdikləri qeyd olunurdu [8, 89-90]. Həmin vaxt general mayor rütbəsində olan Ermənistan Daxili İşlər naziri Xoren Qriqoryan əvvəllər Azərbaycan hüquq mühafizə orqanlarında yüksək vəzifələrdə çalışmış və Azərbaycan xalqının vətəne, torpağa sadıqlığını yaxşı bilirdi. Xoren Qriqoryan əhalinin etiraz etməsinin əsas səbəbi kimi geniş maarifləndirici işlərinin yaxşı qurulmamasını göstərsə də, gerçəklik ondan ibarət idi ki, azərbaycanlı əhali heç bir vəchlə ata-baba yurdlarını tərk etmək istəmirdi. Sözügedən sənəddə maraq doğuran məsələlərdən biri də gəlmə ermənilərin Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı fikirlərinin yer almasıdır. 1945-ci ildə Ermənistan SSR tərəfindən Azərbaycana qarşı qaldırılmış ərazi iddialarının qarşısının alınmasından 2 il sonra yenidən rəsmi sənədlərdə bunun səsləndirilməsi sovet rəhbərliyinin bu məsələdə nəbzinin yoxlanılması ilə yanaşı, Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan ərazilərinin genişləndirilməsinin zamanından asılı olmayaraq hər zaman aktual saxlanması istəyindən yararlanırdı.

1948-1950-ci illərdə köçürülən azərbaycanlı əhalinin sayı 34382, 1951-ci ilin sonunda bu göstərici 37387-ə çatmışdır. 1954-cü il 14 oktyabr tarixində Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı nazirinin Azərbaycan KP MK-ya göndərdiyi sənəddə 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 53 min azərbaycanlı köçürüldüyü qeyd olunur (AR SPİHMDA, f.1, siy.89, iş.120, v. 77-78).

Ermənistan SSR ərazisindən azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi prosesində sovet rəhbərliyi Ermənistana demək olar ki, sərbəstlik vermiş və onlar da bundan tarixən formalaşmış türkfobiya kontekstində yararlanaraq yerli azərbaycanlı əhalinin etnik təmizləməsinə rəvanc vermişlər. Köçürülmə ərəfəsində azərbaycanlılar Ermənistan SSR-nin 24 rayonunun 220 kolxozunda ellikliklə, 63 kolxozunda isə ermənilərlə qarışıq halda yaşayırdı (Həsənova, 2003)

Yaranmış fürsətdən maksimum yararlanmaq istəyən Ermənistan rəhbərliyi daha çox azərbaycanlının köçürülməsinə çalışırdı. 1948-ci ildə SSR Nazirlər Soveti 10 min azərbaycanlının köçürülməsini nəzərdə tuturdusa Ermənistan rəhbərliyinin hazırladığı köçürmə planında isə 11 244 nəfərin köçürülməsi göstərilirdi (Azərbaycan Respublikası PİİSSA, v.3-6).

Xatırladaq ki, xaricdə yaşayan ermənilərin repatriasiyası ilə bağlı söz-söhbətlər dolaşarkən ermənilər azərbaycanlı əhaliyə qarşı zor tətbiq etməyə başlamış və onları köçməyə məcbur

buraxmışdılar. Bu tərz davranışların nəticəsi idi ki, hələ 1947-ci ildə azərbaycanlı əhalinin köçməsi başlanmışdır. Az SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi N.A.Brutensin Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyevə 15 mart 1948-ci ildə yazdığı arayışda bu məsələlərə geniş yer verilirdi (AR SPIHMDA, f.1, siy.89, iş.120, v.77-78).

Məlum qərardan öncə gələn azərbaycanlı əhali Gədəbəy, Qazax, Şəmkir, Göygöl, Gəncə və ətraf ərazilərdə məskunlaşmışdılar ki, bu da daha çox iqlim şərtləri ilə bağlı idi. Köçürülmə prosesində icazəsiz hərəkət edənlərin sayı kifayət qədər çox idi. Bunu köçürmənin ilk 2 ilində tək Vedidən gələn icazəsiz azərbaycanlı ailənin sayının 700-dən artıq olması təsdiqləyir (Niftaliyev, 2014).

Nizamsız köçmələrin sayının artmasının nəticəsi idi ki, 1948-ci il mart ayının 3-də Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev rayon partiya komitələrinə vurduğu teleqramlarda icazəsiz gələn əhalinin kolxozlara qəbulunun dayandırılmasını tələb edirdi. Həmin şəxslərlə məsələnin mahiyyəti haqqında söhbətlər aparılması üçün Bakıya göndərilməsi istənilirdi. Sonrakı dövrdə də icazəsiz köçmə prosesi davam etmişdir və 1950-ci ilin mart ayında icazəsiz köçmələrlə bağlı hökumət tərəfindən yenidən xəbərdarədicə qərar verilmiş oldu (Niftaliyev, 2014).

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra həm 1948-1953-cü illərdə, həm də 1988-1991-ci illərdə Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya edilmiş azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarına qayıtmasına inam artmış və demək olar ki, bu proses yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Hələ 1997-ci il dekabr ayının 18-də Ümummilli lider H.Əliyev 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının tarixi, hüquqi və siyasi tərəflərinin öyrənilib, geniş ictimaiyyətə çatdırılması haqqında fərman vermiş və bununla bağlı dövlət komissiyası yaradılmışdır.

Bu istiqamətdə “Qərbi Azərbaycan İcması”nın yaradılması və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.Əliyevin 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycan ziyalıları ilə görüşündəki çıxışını qayıdış istiqamətində “yol xəritəsi” hesab etmək olar. Son dövrdə Qərbi Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və s. sahələrdə aparılan tədqiqat işlərinin sayı artmaqdadır. Hesab edirəm ki, apardığımız kiçik tədqiqat işi də bu istiqamətdə görülən işlərə az da olsa töhfə verə bilər.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, deportasiyalar totalitar cəmiyyətlərin xislətindən doğaraq, əksərən zorakı metodlarla həyata keçirilir. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiyası üçün göstərilən iqtisadi səbəblər isə real vəziyyəti əks etdirmirdi. Elmi araşdırma göstərir ki, deportasiya olunmuş azərbaycanlı əhali ən adi sosial təminatdan belə kənarda saxlanılaraq, ağır iqtisadi çətinliklərlə üz-üzə qalmışdır. Köçürülmə prosesini həyata üçün verilmiş 1948-ci il 10 mart tarixli Nazirlər Sovetinin qərarında göstərilən güzəştlər isə praktik olaraq tətbiq olunmamışdır. Köçürülən azərbaycanlı əhalinin yaşadıkları yerlərdə toponim, hidronim adlarının dəyişdirilməsi buradan türk izinin itirilməsi məqsədini daşımışdır ki, bu da etnik təmizləmənin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Deportasiya üçün qəbul edilmiş hökumət qərarlarında göstərilən könüllülük prinsipi daha çox deklarativ səciyyə daşımış və hökumətin cinayət izlərini ört-basdır etmək niyyətindən irəli gəlmişdir. Həmçinin məlum olur ki, zorla köçürülən azərbaycanlı əhalinin bir hissəsi sovet rəhbərliyinin bütün inzibati tədbirlərinə rəhbərliyə-dədə-baba torpaqlarına qayıtmağa cəhdlər göstərmişdir. Deportasiyanın həyata keçirilməsinin nə qədər qeyri-peşəkar hazırlanması ilə yanaşı, insanlarda yaratdığı psixoloji və travmatik zədələrin sonrakı onilliklərdə də davamlı olaraq qaldığı məlum olmuşdur.

ƏDƏBİYYATLAR

AR SPIHMDA, f.1, siy.89, iş.120, s.77-78

ARDA f 411, siy 9, iş 601,s.244-247

ARDA f 411. siy 26, iş 34, s. 8-10

ARDSPİHA, f. 1, siy. 222, iş 48, s.15

- Azərbaycan Respublikası PİİSSA: f 1. siy 221, iş 5, s 3-6
- Həsənli C.P. SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı, "Adiloğlu " nəşriyyatı - 2005, 544 s
- Həsənova L.L. Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında. Bakı, "BDU", 2003, 302 s
- Qurbanlı Ə.C. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası tarixindən:1947-1953-cü illər. Bakı, Turxan NPB, 2018, 168 s
- Nəcəfov B.İ. Deportasiya. III hissə. Bakı, "Çaşıoğlu", 2006, 320 s
- Niftaliyev I.V. Deportation of Azerbaijanis from Armenia(1948-1953) Part I, 1 (16) Spring, 2014, pp. 42-49
- Депортация азербайджанцев из Армянской ССР (1948-1953 гг.). Сборник документов. Баку, 2013
- Исмаилов Э. Р. Власть и народ - 1945-1953. Баку, "Адилоглу", 2003, 342 с

ABSTRACT

THE DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM THE ARMENIAN SSR (1948-1953): IMPLEMENTATION MECHANISMS AND CONSEQUENCES

Aytan Maharramova

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

The study examines the implementation process of the deportation of Azerbaijanis from the territory of the Armenian SSR during the period 1948-1953 on the basis of authoritative and credible sources. Although the resolutions of the Council of Ministers of the USSR dated 23 December 1947 and 10 March 1948 formally emphasized the principle of voluntariness in carrying out the deportation, this notion proved to be purely declarative in nature. In practice, the process was conducted through the use of the most coercive and forceful methods. The article analyzes the forced relocation of the Azerbaijani population expelled from the territory of the Armenian SSR and their erroneous resettlement in the predominantly hot lowland regions of the Azerbaijan SSR, as well as the severe socio-economic conditions they faced and their attempts to return to their ancestral homelands. Alongside the deportation of the Azerbaijani population, the systematic renaming of historical toponyms and hydronyms in these territories constituted a form of ethnic cleansing aimed at erasing the Turkish presence.

Keywords: *Azerbaijan SSR; Armenian SSR; Council of Ministers of the USSR; deportation; resettled population; settlement*

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ АРМЯНСКОЙ ССР (1948-1953 ГГ.): МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Айтан Мехерремова

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

В исследовании на основе авторитетных и достоверных источников рассматривается процесс реализации депортации азербайджанцев с территории Армянской ССР в 1948-1953 гг. Несмотря на то что в постановлениях Совета Министров СССР от 23 декабря 1947 г. и 10 марта 1948 г. формально подчёркивался принцип добровольности при осуществлении депортации, на практике данное положение носило сугубо декларативный характер. В действительности процесс депортации сопровождался применением наиболее жёстких и принудительных методов. В статье анализируются принудительное выселение азербайджанского населения с территории Армянской ССР, его ошибочное размещение преимущественно в жарких равнинных районах Азербайджанской ССР, тяжёлое социально-экономическое положение переселённых лиц, а также их попытки возвращения на исконные земли. Наряду с депортацией азербайджанского населения систематическое переименование исторических топонимов и гидронимов на данных территориях носило характер этнической чистки и было направлено на стирание тюркского следа.

Ключевые слова: *Азербайджанская ССР; Армянская ССР; Совет Министров СССР; депортация; переселённое население; расселение.*